

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32841/ILA.2023.30.03>**ШУМСЬКИЙ І. К.,**

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри публічного управління, адміністрування та права Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОГОВІР-РЯД МІЖ СЛОВ'ЯНАМИ ТА СКАНДИНАВАМИ ТА ЙОГО ЗАРУБІЖНІ АНАЛОГИ

Анотація. Стаття присвячена питанню договору – ряду, який згідно з літописною легендою був укладений між скандинавським князем Рюриком та представниками слов'янської знаті у IX столітті. Хоча згадка про цей міститься лише в літописній легенді про «покликання варягів», аналіз тексту легенди, а також зіставлення норм «ряду» дозволяє стверджувати про існування схожих, а в деяких випадках однотипних умов в договорах, що були укладені між скандинавами та представниками країн Західної Європи (в першу чергу Англії та Франції). Це дає підстави стверджувати, про існування усталеної практики укладання подібних угод. Розглядаються як спільні, так і відмінні риси між «руським» договором та договорами з Англії та Франції. Аналіз умов договорів дозволяє стверджувати, про існування спільного для всіх переліку обов'язкових умов договору, а також про існування додаткових, які притаманні тільки конкретним договорам.

В той самий час варто відзначити, що попри суттєвий вплив римського права в країнах західної Європи, очевидно можна говорити, що воно мало слабкий вплив на формування умов договорів зі скандинавами. Найбільшою ознакою, що поєднує договори з римським правом залишається те, що правителі Англії та Франції бажали зафіксувати его письмово.

Водночас приклад слов'янського договору показує те, що про письмове фіксування не було й мови, оскільки подібної правової практики не існувало ні у скандинавів, ні у слов'янських племен, тому договір був укладений письмово і закріплений присягами. Це давало право говорити про неправдивість тексту літописної легенди, де були зафіксовані умови подібного договору, однак наявність схожих договорів того ж періоду в західній Європі, один з яких зберігся в оригіналі, та їх зіставлення доводить протилежне.

Ключові слова: право, ряд, звичаєве право, слов'яни, нормани, міжнародні договори, середньовічне право.

Постановка проблеми. Питання, що стосуються початків державності на території України завжди були є та залишаються актуальними, як для науки, так і для політики. На жаль саме період становлення державності є одним з тих, який зазнає чи не найбільшого впливу політики.

Вивчення літописного змісту укладеного у IX столітті договору з Рюриком, зіставивши його умови з аналогічними договорами з Англії та Франції дають змогу стверджувати той факт, що терени на яких згодом постане Київська Русь були в цілому єдині з тогочасної правовою

традицією Західної Європи, що може стверджувати й про відповідний розвиток політичної та правової культури й правосвідомості.

Також окремо варто звернути увагу на саме поняття «ряду» як назву договорів, що регулювали найважливіші питання, що охоплювали владно-розпорядчі аспекти та слугували умовами на яких функціонувала верховна влада.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відзначити, що існує велика історіографічна традиція присвячена темі даного дослідження, як у вітчизняній, так і іноземній науці. Але специфіка полягає в тому, що здебільшого усі дослідження не є саме правовими. Здебільшого це історичні наукові праці в яких висвітлюються окремі питання правової історії раннього середньовіччя Русі, Скандинавії та Європи. Окремо варто відзначити й праці істориків-філологів та лінгвістів, які дозволяють більш докладно визначити сутність тогочасних правових понять та норм. Окремо варто відзначити праці таких науковців як: О. Мельникова, Г. Лебедев, В. Петрухін, Т. Джаксон, Я. Хагланд, Є. Кабанець, М. Бердй, О. Задорожній, О. Моця, П. Толочко, М. Котляр, Н. Зубашевський, В. Половинська, А. Молдован, Н. Нікітенко, О. Пріцак, О. Ридзевська, Є. Гофман, О. Луговий, С. Багге, М. Свердлов, О. Зимін та ін.

Метою статті є історично-правовий аналіз літописного договору-ряду та його порівняння з аналогічними угодами в тогочасній Західній Європі з метою виявлення спільних рис, що дозволяють говорити про усталену практику подібних угод.

Виклад основного матеріалу. Почати треба з з'ясування основного для дослідження поняття – «ряд». В контексті правової термінології Київської русі ряд-договір. Ряд, що уклали з Рюриком, згадка про нього та описання умов укладання міститься в різноманітних списках Повісті временних літ (ПВЛ).

Термін «ряд» у тексті літописної легенди вказує, що, принаймні в сприйнятті літописця початку XII ст., Покликання варязьких князів здійснювалося відповідно до певних встановлених норм. Це дає підставу розглядати зміст легенди з точки зору дипломатичної практики та виокремлювати суб'єктний склад «ряду» – слов'янську та скандинавську сторони, щоб спробувати визначити його (ряду) зміст і з'ясувати, якою мірою відомості легенди узгоджуються з традиціями договірних відносин IX–X ст. (або суперечать їм).

Відмова від визнання історичності варязької легенди була, мабуть, обумовлена двома причинами. З одного боку, кон'юктурою – боротьбою з норманізмом, спрямованою і проти середньовічних книжників – перших «норманістів».

За композиційною структурою текст легенди ділиться на чотири сюжети, внутрішня єдність кожного з яких – у протиставленні з сусіднім – підкреслюється їхньою варіативністю у різних списках. Перший дає опис ситуації, введення до сюжету. Другий визначає конфлікт, який вимагає

вирішення, т. з. відновлення норми, що і пропонується в третьому сюжеті. Нарешті, четвертий повертає знову до загальної характеристики ситуації вже в нових умовах і створює кільцеву структуру тексту.

Структура основного тексту легенди (конфлікт – його вирішення) традиційна для слов'янського, в тому числі давньоруського, і для звичаєвого права інших народів, однією з особливостей якого є казуальність. Опис конфлікту – першого порушення норми (в легенді: насильства варягів, вигнання їх за море, відсутність «правди») і подальше її відновлення на основі права – є основним способом побудови правових норм у звичаєвому праві.

Звернемося тепер до змісту ряду, як він поданий у легенді. Навряд чи племінними старійшинами рухало усвідомлене бажання щодо консолідації всіх земель. Однак можна припускати прагнення «до сильної влади» князя, «який би захищав не інтереси знаті однієї із земель, а їхні загальні інтереси». Справа, мабуть, у тому, що і варяги, і місцева племінна верхівка прагнули до експлуатації населення. Вона виражалася в зборі данини варягами – «по беле і вевериць від диму», але ця данина обмежувала б інтереси місцевої влади; поєднати інтереси тих і інших можна було тільки за умови перерозподілу данини на місцях: у слов'янських містах, де сіли варяги, а не за морем.

Нормани були реальною силою на півночі Східної Європи, і знать слов'янських і фінських племен, що утворили конфедерацію, повинна була регулювати відносини з ними і мати захист від зовнішньої небезпеки.

Нарешті, термін «судити» («рядити») вказує, ймовірно, на судову владу запрошеного правителя: князі й пізніше традиційно користувалися судовою владою.

«Володіння» запрошеного князя обмежується в ряді умовою «судити» («рядити») «по праву», тобто керуватися існуючими правовими нормами. Це надзвичайно важливе обмеження ставило запрошуваних князів у залежність від місцевих умов, стимулювало швидку інтеграцію їх у східнослов'янському суспільстві.

Якщо звернутися до лексики легенди, то привертає увагу наявність у ній пласта слов'янської правничої термінології, що має архаїчні витоки (в звичаєвому праві): «правда», «володіти і судити по праву», «володіти і рядити по праву», «наряд», «володіти і рядити по ряду, по праву», «княжити і володіти». Формальність мови, що збереглася в легенді в цілому, давно продемонстрована за допомогою англо-саксонської паралелі покликанням варягів («земля наша велика і багата» – «terra lata et spatiosa») [1, с. 68]. Останнє дослідження легенди показало, що імена покликаних князів – Рюрик, Синеус і Трувор – походять від архаїчних скандинавських форм [2, с. 321–333].

Можна було б припустити, що літописець, який помістив у ПВЛ тексти договорів, використовував їхню лексику при складанні варязької легенди, однак цьому суперечить інше джерело середини X ст. – твір Костянтина

Багрянородного «Про управління імперією». Костянтин повідомляє, що щорічно в листопаді архонти виходять «з усіма росами» з Києва і відправляються в «полюддя... Славинії вервіанов, другувітов, кривітеїни, Півночі і інших слов'ян, які є пактіотами росів» [3, с. 44–45]. «Всі роси» Костянтина відповідають тут «всієї Русі» ПВЛ і позначають дружину київського князя, що збирає полюддя і годується у своїх данників-слов'ян.

Таким чином, аналіз змісту і лексики легенди дозволяє стверджувати, що її фрагменти, які стосуються ряду, відносяться до часу, наближеного до подій другої половини IX ст. Ряд, укладений верхівкою конфедерації племен із ватажком одного з загонів норманів, надавав йому в якості князя верховну владу з метою захисту від зовнішньої загрози і забезпечення інтересів місцевої знаті на умовах дотримання місцевих норм звичаєвого права. У ряді, можливо, була обговорена територія, на яку поширювалася влада князя, а також центри, з яких він міг збирати данину [4, с. 230].

Зміст ряду повністю відповідає практиці врегулювання відносин із варягами на Русі. В описі імператора Костянтина «способу життя росів» термін «пактіот», що ним позначаються слов'янські племена, з яких роси збирають полюддя, має широкий спектр значень – від данника до союзника. Йому відповідає характер зв'язків росів і слов'ян: навесні слов'яни поставляють і продають росам однодеревки для походів на Візантію, восени і взимку роси збирають данину і годуються у слов'ян. Використання слова «полюддя» свідчить про адаптацію росами слов'янського терміна (як і ін-ісл. *Pólútasvarf*): ймовірно, роси включилися в уже сформовану у східних слов'ян систему полюддя. При цьому термін «пактіот» означав, мабуть, не просто данників, а тих, хто платили данину за договором (пакту-ряду) з князем.

Найважливішим моментом у регулюванні відносин із варязькою дружиною було питання про їхню винагороду. Вперше про плату варягам повідомляється в ПВЛ у зв'язку з затвердженням наступного після Рюрика скандинавського за походженням князя, Олега, в новій столиці Києві (882 р.). [5, с. 14] Цей текст очевидним чином пов'язаний з легендою про покликання: данина встановлена тим самим племенам, які закликали варягів у Новгород, з Новгорода і стягується плата варягам. Цей «статут» зберігається аж до початку XI ст., коли 1014 р. Ярослав Мудрий 1000 гривень роздавав у своєму граді (Новгороді), а 2000 платив Києву. За ПВЛ, варяги вимагали плату не тільки під час походів на Візантію, а й за участь у внутрішніх чварах (наприклад, у 980 р.).

Однак слід зазначити, що власне скандинавська традиція не знає договорів-рядів. Відомості королівських саг і обласних судебників про вибори шведських і норвезьких конунгів на тінгах при законній наступності не дають підстав припускати, що вибори носили характер угоди. Тільки в тих випадках, коли претендент на трон вступав в боротьбу з правлячим конунгом, він укладав свого роду договір з бондами і знаттю, даючи певні обіцянки в обмін на підтримку. Так вчинили Хакон Добрий (бл. 970 р.),

Олав Святий (бл. 1015 р) та ін. Найважливіша умова, яка приваблює знать на сторону цих претендентів, це – в умовах феодалізації суспільства – обіцянка повернути або підтримувати старі свободи бондів. Надані обома сторонами клятви фактично не обмежують надалі діяльність претендента після його обрання конунгом [6, с. 510–511].

У 1035–1036 рр. норвезька знать «закликає» сина Олава Святого Магнуса, який ховався на Русі у Ярослава Мудрого. Приїзд посланців до Новгороду також супроводжується обміном клятвами, головним змістом яких є взаємна лояльність: актуальність саме цього положення пов'язана з тим, що десять років тому приїхали виступали проти батька Магнуса.

У скандинавському матеріалі виявляється ритуалізована процедура вибору конунга, яка, поряд з іншими елементами, передбачає обмін клятвами вірності, але це аж ніяк не угода між сторонами [7, с. 200].

Одночасно існує і широко використовується практика укладання угод між ватажками загонів вікінгів і місцевими правителями нескандинавських країн, що наймають їх на службу. В описах подібних договорів присутні ті ж формули, що і в «Сазі про Еймунда», а в змісті на першому плані стоїть питання про оплату норманів.

Однак надходження скандинавських дружин і окремих вікінгів на службу в Англії і Франції, настільки широко відоме в описах подій X–XI ст., поширилося аж ніяк не на початку епохи вікінгів [8, с. 164].

На першому етапі (до середини IX ст.) воно носило характер ізольованих грабіжницьких набігів. Лише у другій половині IX ст. в умовах поступового осідання скандинавів на територіях, які спочатку використовувалися як опорні бази для подальших набігів, виникають більш стабільні відносини з місцевою владою. Саме в цей час здійснюються спроби врегулювати відносини з норманами шляхом укладення з ними договорів. Вони відбуваються в обстановці небезпеки, що нависла над Англією і Францією, вихід з якої правителі цих країн бачать у залученні ними на свій бік найбільш сильного і найбільш пов'язаного з місцевими інтересами угруповання норманів. [9, с. 126].

Договір 878 р. в Ведморі між королем Уессексу Альфредом Великим і ватажком датського війська Гутрумом (бл. 938 р. він був підтверджений і розширений наступником Альфреда Едуардом) – це мирна угода (*frid*), укладена від імені «всіх уїтанів» (старійшин) англів і від усього народу, що живе в Східній Англії» [10, с. 128–135]. «Світ», або «мир і дружба» (938 р.) – перша основна мета договору; друга – визначити межі розселення данців на англійській території, щоб перешкодити їхньому подальшому поширенню в країні, а також змусити осілих скандинавів обороняти узбережжя Англії від нападів інших загонів норманів [10, с. 154; 11, с. 56; 12].

Нарешті, умова хрещення норманів мало на меті їхню якнайшвидшу інтеграцію в суспільстві. Дипломатична діяльність Альфреда, підкріплена військовими успіхами, була вдалою і припинила набіги норманів у X ст. [13, с. 52; 14, с. 68].

Договір 911 р в Сен-Клер-сюр-Епт між французьким королем Карлом Простуватим і ватажком загону норманів, які осіли в долині Сени, Хрольвом не зберігся в оригіналі, але він переказується низкою хронік і згаданий у грамоті Карла від 14 травня 918 року, де названі території, подаровані Хрольву «за захист держави» [15, с. 211].

До умов договору входили також хрещення Хрольва і його дружинників і принесення присяги вірності Карлу. Наступні (921, 924 рр.) договори з Хрольвом і його наступниками істотно розширили їхні володіння, які до кінця X ст. склали сучасну Нормандію, півострови Котантен і Авранш; прерогативи і функції нормандських правителів, нащадків і спадкоємців Хрольва, майже не відрізняються від функцій каролінгських графів [16, с. 104].

Таким чином, в Англії і Франції кінця IX – початку X ст. в надзвичайно схожих з Руссю середини IX ст. історичних умовах (основна відмінність полягає в розвиненій державності Англії і Франції) робляться більш-менш успішні спроби врегулювати відносини з норманами дипломатичним шляхом: встановити «мир» з уже осілими скандинавами, обмежити зону їхнього розселення, забезпечити їхню допомогу в охороні від інших загонів вікінгів. У свою чергу, скандинави набували права на певну територію, на якій селилися і з якої отримували доходи; ватажок відповідного угруповання ставав правителем регіону, незалежним (як в Англії) або залежним (як у Франції) від центральної влади; в регіоні, що заселений скандинавами, на підставі договору вводилося християнство і місцеві норми права (які на практиці тією чи іншою мірою модифікувалися), що створювало ґрунт для поступової інтеграції скандинавів [17, с. 113–120; 18, с. 90; 19].

Зіставлення дипломатичних способів «приборкання» вікінгів у Західній Європі та «покликання» варязьких князів у Східній Європі проливає світло на деякі обставини, які є важливими для оцінки «ряду» в легенді.

По-перше, особливості, форми і характер угоди з норманами цілком обумовлювалися місцевою специфікою і підпорядковувалися існуючим у кожному з суспільств традиціям.

По-друге, всі договори переслідують завдання встановлення мирних відносин зі скандинавами, з одного боку, і захисту від набігів і грабунків інших груп скандинавів – з іншого. При цьому, як показує західноєвропейський матеріал, подібні договори укладалися з уже існуючою на даній території групою норманів. Є підстави вважати, що і племена новгородської конфедерації уклали ряд з уже відомою їм «руссю», що осіла на півночі Східної Європи до середини IX ст.

У той же час, в умовах започаткування державності на теренах Русі (на відміну від Англії і Франції з уже сформованими державними структурами), скандинавські дружини були необхідні як надплеменна, нейтральна військова сила, здатна надати істотну допомогу в боротьбі з відцентровими тенденціями. По-третє, територіальні умови, істотні для Англії та Франції, ймовірно, не були настільки актуальні для Русі. Однак не виключено,

що вказівки легенди про міста, де «сиділи» Рюрик і його брати, і міста, які він роздав своїм мужам, передають – вже в інтерпретації літописця початку XII ст. – умови «годування» князя і його дружини, тобто встановлення місць збору князем данини з певних територій. Це зіставлення, як видається, побічно підтверджує історичну достовірність легенди – ряду, як угоди представників місцевої влади з групою скандинавів, поставленої цією угодою в залежність від місцевої громади.

Провівши аналіз змісту західноєвропейських договорів зі скандинавами, можна визначити істотні умови таких договорів, які існують незалежно від форми самого договору (усної чи письмової): 1) проголошення миру; 2) прийняття християнства; 3) розмір плати за мир, яку виплачували правителі ватажкам скандинавів. Пізніше, з розвитком більш тісних стосунків та переходу скандинавів від набігів до влаштування на територіях європейських королівств, додалися ще дві істотні умови: 4) обов'язок захисту території від вторгнення інших норманів; 5) визначення кордонів, відведених скандинавам для розселення.

Висновки. Якщо порівнювати умови західноєвропейських договорів з умовами «ряду», за яким Рюрик мав княжити, вдається побачити закономірності, набір відносно однакових вимог, що ставляться до покликаного правителя. Тому можна вести мову про усталену практику подібних угод.

Характерним для давньоруського прикладу є те, що ця угода не була зафіксована в письмовій формі, хоча її зміст переданий у Повісті минулих літ. Відсутність писаної форми пояснюється тим, що ні у слов'ян, ні у скандинавів того часу не існувало правової традиції такої фіксації на відміну від країн Західної Європи, де ця традиція збереглася завдяки успадкованості норм римського права.

Можна зазначити, що, підійшовши до літописного сюжету про запрошення Рюрика, ми бачимо:

– по-перше, сформовану правову культуру саме місцевого – слов'янського населення, яке самостійно виступило ініціатором запрошення нового князя;

– по-друге, закріплення положення про те, що новий князь повинен правити «по ряду», «по закону», що говорить про розвиненість норм регулювання владних повноважень і про усталеність правової традиції, якої мали дотримуватись;

– по-третє, виходячи з положень теорії держави та права, можна висловити думку, що Київська Русь була заснована на основі договору.

Договірна теорія проголошує, що держава виникає внаслідок укладення людьми угоди між собою про свідоме самообмеження своєї свободи на користь загальних інтересів, спільного співіснування. Суспільний договір – це згода людей на об'єднання, утворення держави [20, с. 55].

Отже, суб'єктами такого договору були представники слов'янських племен та скандинави на чолі з Рюриком. Договір передбачав визнання

влади за князем, але й те, що князь має у своїх діях керуватися вже існуючими правовими нормами, які панували у слов'янському суспільстві.

У свою чергу, сам «ряд», представлений у літописі, можна розглядати як найдавніший приклад публічного-правового договору міжнародного значення. Факт його укладення свідчить про високий рівень правової свідомості слов'ян і про передову для того часу юридичну техніку. Існування подібного інструмента врегулювання стосунків зі скандинавами як у країнах Західної Європи, так і на території майбутньої Київської Русі свідчить про органічну єдність вітчизняної правової традиції у загально-європейській правовій сім'ї.

Література:

1. Widukund of Corvey. Deeds of the Saxons. The Catholic University of America Press. 2014. 277 p.
2. Schramm G. Die erste Generation der altrussischen Fürstendynastie. Philologische Argumente für die Historität von Rjurik und seinen Brüdern. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1980. Bd. 28. P. 321–333.
3. De administrando imperio / Constantine Porphyrogenitus; Greek text edited by Gy. Moravcsi ; English translation by R.J.H. Jenkins. Washington, D.C. 1985. 341 p.
4. E. A. Melnikova. The Origin and Evolution of the Name rus'. The Scandinavians in Eastern-European Ethno-Political Processes before the 11th Century. Tor. 1991. Vol. 23. P. 203–234 (with V.Ja. Petrukhin)
5. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). Пер. з давньоруської, післяслова, коментарі В. В. Яременка. Київ. 1990. 558 с.
6. Koht H. *Ellisiv. Norsk biografisk leksikon*. 1926. B. III. P. 510–511.
7. Larson L.M. *The Earliest Norwegian Laws*. New York. 1935. 382 p.
8. Richards J.D. *Viking Age England*. Charleston. 2000. 254 p.
9. Kisbye N. *Vikingerne i England. Sproglige spor*. Aarhus. 1982. 238 p.
10. Liebermann F. *Die Gesetze der Angel-Saxen*. Halle. 1989. 371 p.
11. Kristensen A. K. G. *Danelaw Institutions and Danish Society in the Viking Age. Mediaeval Scandinavia*. 1975. Vol. 8. P. 27–85.
12. Geipel J. *The Viking Legacy. The Scandinavian Influence on the English and Gaelic Languages*. Newton Abbot. 1971. 225 p.
13. Kershaw P. *The Alfred-Guthrum Treaty. Scripting Accommodation and Interaction in Viking Age England*. 1983. P. 43–64.
14. Sawyer P. *Kings and Vikings*. London. 1982. 182 p.
15. *Recueil des actes de Charles III le Simple, Roi de France / Ph. Lauer*. Paris. 1940. T. 1. P. 211.
16. Musset L. *Naissance de la Normandie*. Toulouse. 1970. 75–130 p.
17. Fellows Jensen G. *Scandinavian Names and Viking Settlement in Normandy. Namn och Bygd*. 1988. Årg. 76. P. 113–138.
18. Fenger O. *The Danelaw and the Danish Law: Anglo-Saxon Legal Relations during the Vikin Period. Scandinavian Studies in Law*. 1972. Vol. 16. P. 83–96
19. Hart C. *The Danelaw*. London. 1992. 613 p.
20. Цвік М. В, Петришин О.В. *Загальна теорія держави і права: підручник*. Харків. 2009. 584 с.

Shumskiy I. To the question of the treaty-ryad between the Slavs and the Scandinavians and its foreign analogues

Summary. The article is devoted to the issue of the treaty – a series which, according to the chronicle legend, was concluded between the Scandinavian prince Rurik and representatives of the Slavic nobility in the 9th century.

Although it is mentioned only in the annalistic legend about the «calling of the Varangians», the analysis of the text of the legend, as well as the comparison of the norms of the «series» allows us to assert the existence of similar, and in some cases identical, conditions in the treaties concluded between the Scandinavians and representatives of the countries of the West Europe (primarily England and France).

This gives grounds for asserting the existence of an established practice of concluding such agreements. Both common and distinctive features between the «Rus» treaty and treaties from England and France are considered.

The analysis of contract conditions allows us to assert the existence of a list of mandatory contract conditions common to all, as well as the existence of additional ones that are specific only to specific contracts.

At the same time, it is worth noting that despite the significant influence of Roman law in the countries of Western Europe, it can obviously be said that it had a weak influence on the formation of the terms of treaties with the Scandinavians. The greatest feature that unites treaties with Roman law remains that the rulers of England and France wanted to fix the ego in writing. At the same time, the example of the Slavic contract shows that there was no question of a written record, since such a legal practice did not exist either among the Scandinavians or among the Slavic tribes, therefore the contract was concluded in writing and secured by oaths. This gave the right to talk about the falsity of the text of the chronicle legend, where the terms of such a treaty were recorded, but the presence of similar treaties of the same period in Western Europe, one of which was preserved in the original, and their comparison proves the opposite.

Key words: law, customary law, Slavs, Normans, international treaties, medieval law.